

Het 'Selbstbestimmungsinitiative' in Zwitserland

T.E.J.H. VAN GENNIP*

Inleiding

Op 25 november 2018 vond er in Zwitserland een bijzonder referendum plaats over een grondwetsherziening. De bevolking moest zich uitspreken over de vraag of de Zwitserse Grondwet expliciet voorrang zou moeten krijgen boven internationaal recht. De achterliggende vraag daarbij was of internationaal recht al dan niet in de weg mag staan van de Zwitserse Grondwet (denk bijvoorbeeld aan het grondwettelijke minarettenverbod). Deze bijdrage gaat in op dit zogenaamde 'Selbstbestimmungsinitiative', waarmee de zelfbeschikking van de Zwitserse bevolking aan de orde werd gesteld. De centrale vraag daarbij is hoe dit initiatief de verhouding tussen internationaal recht en nationaal recht vormgeeft en welke problemen dit initiatief bevat.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, schets ik eerst de Zwitserse grondwetsherzieningsprocedure als algemeen procedureel kader. Daarin komt ook naar voren hoe belangrijk het referendum is in de Zwitserse grondwetsherzieningsprocedure (par. 1). Vervolgens leg ik uit wat de huidige verhouding is tussen verdragen en de Grondwet in Zwitserland (par. 2). Daarna volgt de achtergrond en aanloop naar het zogenoemde 'Selbstbestimmungsinitiative' (par. 3). Daarop volgt een (kritische) bespreking van de inhoud van het 'Selbstbestimmungsinitiative' (par. 4). In de laatste paragraaf beantwoord ik de centrale vraagstelling en bespreek ik ten slotte het resultaat van het referendum (par. 5).

1. De Zwitserse grondwetsherzieningsprocedure

Het is om twee redenen zinvol om de Zwitserse grondwetsherzieningsprocedure in acht te nemen bij de beschrijving van de beoordeling en behandeling van het 'Selbstbestimmungsinitiative'. Ten eerste, een

bij de
buren

* Mr. drs. T.E.J.H. (Toni) van Gennip is junior docent en promovendus bij de vaksectie staatsrecht aan de Radboud Universiteit en heeft de Zwitserse nationaliteit.

beschrijving van de grondwetsherzieningsprocedure maakt de procedurele gang van het voorstel inzichtelijk. Deze beschrijving illustreert voorts dat de Zwitserse bevolking een zeer sterke heeft rol bij de herziening van de Grondwet. Het buiten toepassing laten van een recente grondwetsbepaling wegens strijdigheid met het EVRM is voor veel Zwitsersers kwetsieus, omdat een grondwetsherziening direct van het volk afkomstig is en op zeer veel draagvlak mag rekenen.

De Zwitserse grondwetsherzieningsprocedure is om een aantal redenen uniek te noemen. Ten eerste omdat er een brede variatie bestaat aan procedures. Ten tweede omdat het referendum bij alle varianten obligatoir is. Er zijn twee typen procedures: een voor een gewone (partiële) grondwetsherziening ('Teilrevision') en een voor een algehele grondwetsherziening ('Totalrevision'). In deze bijdrage beperk ik mij tot de eerste variant, aangezien de tweede variant betrekkelijk weinig voorkomt.¹

De 'Teilrevision' kent twee varianten. Allereerst is er een parlementaire weg, waarbij een lid van beide kamers of de regering een voorstel kan initiëren. De inhoud van een dergelijk voorstel moet de eenheid van de Grondwet in acht nemen. Bij de parlementaire weg dient het Zwitserse parlement het voorstel aan te nemen. Er is sprake van een plebisciet, omdat het initiatief bij de overheid ligt (bijvoorbeeld de regering). Het referendum is dan obligatoir en bindend.² Bij dit referendum over het 'Selbstbestimmungsinitiative' van november jl. gaat het niet om deze procedure maar om een burgerinitiatief: honderdduizend stemgerechtigden kunnen (binnen achttien maanden) het initiatief nemen voor een partiële herziening. Dat is een lange periode voor (relatief) weinig handtekeningen. Het blijkt in de praktijk niet moeilijk om meer dan honderdduizend mensen te mobiliseren.

Is een dergelijk initiatief tot stand gekomen, dan geeft de regering een aanbeveling aan het volk en aan de kantons. Vervolgens geven de twee parlements kamers (de 'Nationalrat' en de 'Ständerat') allebei een aanbeveling ('Abstimmungsempfehlung') aan de stemgerechtigden. Noch de regering, noch het parlement mag het initiatiefvoorstel wijzigen. Wel mag het parlement een tegenvoorstel ('Gegenentwurf') maken.³ Pas na deze parlementaire behandeling is het volk aan zet bij het referendum. Er volgt een obligatoir en bindend referendum over het initiatiefvoorstel zelf, en ook over een (mogelijk) tegenvoorstel. Het volk kan bij gewone meerderheid het voorstel als zodanig aannemen of verwerpen. Er kan ook een stemming volgen over een eventueel 'Gegenentwurf'.⁴

Bij het referendum gelden er twee eisen.⁵ De eerste eis is dat alle stemmen in Zwitserland worden geaggregeerd. Bij een gewone meerderheid voor het voorstel is aan deze eis voldaan. Tijdens het landelijke referendum vindt tegelijkertijd een kantonaal referendum plaats. Daar komt de

1 Alleen in 1874 en in 1999 heeft een 'Totalrevision' plaatsgevonden.

2 Tschannen 2016, p. 570-571; Biaggini 2013, p. 314-315.

3 Het parlement heeft de mogelijkheid om het voorstel (deels) ongeldig te verklaren, als de bepaling in gaat tegen het ius cogens, de eenheid en vorm van de Grondwet niet respecteert en klaarblijkelijk niet uitvoerbaar ('undurchführbar' is), zie Tschannen 2016, p. 572.; Fleiner 2013, p. 351-352.

4 Het is niet ondenkbaar dat zowel het initiatiefvoorstel als het tegenvoorstel worden aangenomen. In dat geval treedt het voorstel in werking dat de meeste stemmen heeft, zie Tschannen 2016, p. 574.

5 Artt. 194 en 195 BV (Bundesverfassung).

tweede eis aan de orde. Er dient namelijk ook een zogenaamde ‘Ständemehr’ te zijn: een gewone meerderheid onder de 26 kantons (gezamenlijk heten deze: ‘Ständen’). Hierbij is artikel 142 lid 3 BV van belang:

‘Das Ergebnis der Volksabstimmung im Kanton gilt als dessen Standesstimme.’

Deze bepaling betekent het volgende: als er een meerderheid voor of tegen het voorstel is binnen dat kanton, dan is dat de stem van het kanton. In principe levert ieder kanton twee ‘Ständestimmen’. Er zijn twintig kantons met twee stemmen. Bijvoorbeeld: als de kiezers in kleine kantons als Uri of Glarus (met elk ongeveer 35.000 inwoners) in meerderheid voor het voorstel hebben gestemd, dan betekent dat twee stemmen voor het voorstel per kanton. Als het volk in het veel grotere kanton Zürich (ongeveer 1,4 miljoen inwoners) tegen het voorstel is, dan levert dat ook twee stemmen op. Er zijn ook zes ‘Halbkantons’ die een halve stem in de schaal leggen.⁶ Deze ‘Ständestimmen’ worden opgeteld en verder geldt hier ook de eis van een gewone meerderheid.

Om deze reden is het mogelijk dat er in totaal een meerderheid in Zwitserland voor het voorstel is, terwijl de grondwetsherziening er toch niet komt in verband met de meerderheidseis onder de kantons. Het is ook mogelijk dat de meeste kantons voor het voorstel zijn, terwijl er in totaal geen meerderheid in Zwitserland te vinden is. Ook in dat geval gaat de herziening niet door. Na de stemming is de grondwetsbepaling van kracht, zie artikel 195 BV. De regering zorgt voor de bekendmaking. Het zal opgefallen zijn dat er in Zwitserland geen eis van een gekwalificeerde meerderheid bestaat. In dat opzicht is het constitutioneel systeem als flexibel te beschouwen. Het resultaat is een zeer uitgebreide Grondwet die vaak gedetailleerd op kwesties in gaat, zoals een minarettenverbod of kwesties omtrent migranten. Er staat zelfs een bepaling in de Grondwet waarin het veroordeelde pedoseksuelen verboden wordt om een beroep uit te oefenen waarbij zij met kinderen moeten werken.⁷ Grondwetsherzieningen komen in Zwitserland zo goed als jaarlijks voor. Kortom, het volk kan een grondwetsherziening eenvoudig initiëren en beslist daar vervolgens ook over. De regering en het parlement hebben bij een burgerinitiatief vooral een adviserende rol.

⁶ Het gaat om de volgende zes kantons: Nidwalden, Obwalden, Appenzell Innerrhoden, Appenzell, Basel-Stadt en Basellandschaft. Opmerkelijk is dat ‘Halbkanton’ Basel-Stadt vijf keer meer inwoners heeft dan kanton Glarus, terwijl Glarus twee volle stemmen heeft en Basel-Stadt maar een halve stem.

⁷ Art. 123c BV.

2. Een onduidelijke verhouding

Het ‘Selbstbestimmungsinitiative’ gaat over de verhouding tussen nationaal en internationaal recht. In het monistische Zwitserland is de verhouding tussen internationaal recht en het nationaal recht tot op heden onduidelijk geregeld. Er bestaan twee stromingen. De eerste stroming vindt dat internationale mensenrechtenverdragen dezelfde rang (‘gleiche Stufe’) hebben als de Zwitserse Grondwet.⁸ Bij een conflict tussen de Zwitserse Grondwet en een internationaal mensenrechtenverdrag is het huidige artikel 190 van de Zwitserse Grondwet (hierna: BV) relevant:

‘Bundesgesetze und Völkerrecht sind für das Bundesgericht und die anderen rechtsanwendenden Behörden massgebend.’

Deze bepaling roept vragen op, want in deze bepaling is de Zwitserse Grondwet niet opgenomen. Tschannen stelt dat de Zwitserse Grondwet daarom buiten toepassing blijft, indien deze strijdig is met een internationale verdrag. De idee is wel dat bij de sluiting en goedkeuring van verdragen, moet worden nagegaan of deze verdragen zich verdragen met de Zwitserse Grondwet. Op grond van artikel 5 lid 4 BV staat overigens vast dat het federaal verband en de kantons het volkenrecht in acht moeten nemen.⁹

Echter, in Zwitserland is er ook een stroming die vindt dat grondwettelijke bepalingen die *later* zijn vastgesteld dan het betreffende verdrag, toegepast moeten worden, ook wanneer deze toepassing strijd oplevert met een verdrag zoals het EVRM. De Zwitserse regering heeft dit standpunt bijvoorbeeld in 2010 ingenomen.¹⁰ Deze visie is ingegeven vanuit de eenvoudige gedachte dat de Zwitserse Grondwet volgens deze stroming de hoogste rechtsbron is en bij een ‘latere’ grondwetsbepaling recenter door het volk is aangenomen middels een obligatoir referendum. Dit standpunt verhoudt zich overigens moeilijk tot artikel 5 lid 4 BV (zie hiervoor) en tot het internationaal recht, zie verder in paragraaf 4. Kortom, in Zwitserland bestaat geen overeenstemming over een heldere conflictenregeling (‘Kollisionsregel’).¹¹

3. De aanloop naar het ‘Selbstbestimmingsinitiative’

Zwitserland kent inmiddels een traditie van referenda over voorstellen die zich moeilijk verhouden tot mensenrechtenverdragen. Veelvuldig neemt de Zwitserse volkspartij SVP daartoe het initiatief. De SVP behoort tot de drie grootste partijen in Zwitserland en vaart een conservatieve en

8 Tschannen 2016, p. 168. Het *ius cogens* is in Zwitserland overigens wel van een hogere orde, zie: art. 193 lid 4 en 194 lid 2 BV.
9 Art. 5 lid 4 BV: ‘Bund und Kantone beachten das Völkerrecht.’

10 Tschannen 2016, p. 168. In 2010 nam de Zwitserse regering dit standpunt in, zie: BBl 2010 2323.

11 Schlegel 2018.

nationalistische koers, vergelijkbaar met de PVV in Nederland. Momenteel is de SVP het grootste in het parlement (althans in de Nationalrat) en in de regering is de SVP al jaren prominent. Het initiatief om handtekeningen te verzamelen voor een minarettenverbod lag bij de SVP. In november 2009 besliste het Zwitserse volk ten gunste van een grondwettelijk minarettenverbod.¹² Dit leidde tot een grondwetsbepaling die zich moeilijk verdraagt met artikel 9 EVRM. Immers, de Zwitserse Grondwet sluit de bouw van minaretten uit zonder uitzonderingen toe te laten. Het verbod is te breed; in een concreet geval is denkbaar dat het EHRM zal bepalen dat het minarettenverbod niet noodzakelijk is in een democratische samenleving.¹³ Tot een dergelijk oordeel is het nog niet gekomen.¹⁴

De SVP maakte in 2007 campagne voor het zogenaamde 'Ausschaffungsinitiative'. Dit resulteerde uiteindelijk in 2010 in een grondwetsbepaling waarin staat dat buitenlanders het land uitgezet kunnen worden, wanneer zij een misdrijf hebben gepleegd.¹⁵ Al snel volgde een beladen juridische kwestie over deze bovengenoemde bepaling. Een Zwitserse rechter veroordeelde een Macedonische jongeman wegens drugshandel. Op grond van de nieuwe grondwetsbepalingen wees de kantonale migratiedienst in Thurgau de jongen het land uit. De Macedoniër deed vervolgens in een rechtszaak een beroep op het recht op familieleden (artikel 8 EVRM) aangezien zijn familie niet in Macedonië, maar in Zwitserland leefde. Daarmee kwam de verhouding tussen de Zwitserse Grondwet en het EVRM ter discussie te staan. In 2012 volgde de uitspraak van de hoogste Zwitserse rechter (het 'Bundesgericht'). Dit hof sprak uit dat de Zwitserse Grondwet in dit *concrete geval* niet toegepast behoefde te worden onder verwijzing naar artikel 8 EVRM.¹⁶ ¹⁷ Deze uitspraak was uiteraard zeer onwelgevallig voor de SVP. Immers, een recent aangenomen grondwetsbepaling bleef buiten toepassing.

In 2015 besloot het Zwitserse parlement bovendien om de grondwetswijziging van 2010 (inzake de 'Ausschaffung') zo te interpreteren, dat een billijkheidsoverweging bij de toepassing van de bepaling over de uitzetting van criminele buitenlanders mogelijk was: de zgn. 'Härtefall-klausel'. Hiermee maakte het parlement het mogelijk voor het bestuur en rechter om bij zwaarwegende persoonlijke omstandigheden af te zien van uitzetting.¹⁸ Dit was een verdere afzwakking van de inzet van de grondwetsherziening van 2010.

De SVP trachtte op twee manieren de 'Ausschaffung' alsnog af te dwingen. Als eerste lanceerde de SVP het zogenaamde 'Durchsetzungsinitiative'. De crux van dit initiatief was dat buitenlanders die een aantal lichte overtredingen hebben begaan, het land zouden moeten verlaten zonder tussenkomst van een rechter. Het ging daarbij dus niet meer

12 Zie art. 72 lid 3 BV (Bundesverfassung der Schweizerischen

Eidgenossenschaft). Zie voor de verdere procedurele gang van zaken n.a.v. dit referendum: Uzman 2017.

13 Een algemeen grondwettelijk verbod op minaretten is bijvoorbeeld niet in alle gevallen noodzakelijk voor de openbare orde. Voor dit soort doelstellingen kunnen ook lichtere maatregelen dienen, zoals restricties over de hoogte van het minaret en het te gebruiken geluidsniveau.

14 De klachten tegen het minarettenverbod zijn door het EHRM niet-ontvankelijk verklaard, omdat de klagers geen concrete bouwplannen hadden, zie: EHRM 8 juli 2011, 65840/09 (*Ouardiri/Zwitserland*); EHRM 8 juli 2011, 66274/09 (*Ligue des Musulmans/Zwitserland*).

15 Art. 121 BV.

16 Bundesgericht 12 oktober 2012, 139 I 16. Zie ook: Uzman 2017, p. 205.

17 Twee jaar later had de SVP weer succes met een initiatief tegen immigratie. De bevolking verleende in 2014 steun aan het zgn. initiatief 'gegen Masseneinwanderung'. Deze grondwetswijziging had het doel om de immigratie te beperken en de voorrang voor Zwitsers op de arbeidsmarkt te bewerkstelligen, zie: artt. 121a en 197 BV.

18 Zie: <https://www.nzz.ch/schweiz/nationalrat-setzt-ausschaffungsinitiative-mit-haertefall-klausel-um-1.18499799>, (laatste raadpleging: 13 februari 2019).

alleen om buitenlanders die zware misdrijven hadden gepleegd. Het voorstel stond geen ruimte toe voor het bestuur of de rechter om in het individuele geval de persoonlijke omstandigheden in de afweging te betrekken. Rechters en academici stonden in Zwitserland op hun achterste poten.¹⁹ Na een felle campagne haalde het voorstel het niet; in een referendum in februari 2016 wees de bevolking het initiatief af met 59% van de stemmen. De eerste manier faalde dus. De tweede manier voor de SVP is het ‘Selbstbestimmungsinitiative’. In augustus 2016 waren er de benodigde 116.000 handtekeningen.

4. De inhoud van het ‘Selbstbestimmungsinitiative’

De ratio achter dit initiatief, ook wel aangeduid met de leus ‘Schweizer Recht statt fremde Richter’, moge inmiddels duidelijk zijn: internationaal recht (en met name het EVRM) mag niet in de weg staan aan de wil van het Zwitserse volk om (criminele) buitenlanders het land uit te zetten. Wat het Zwitserse volk heeft beslist komt in plaats van (‘statt’) wat ‘vreemde rechters’ (lees: het EHRM) beslissen. Bij de SVP speelt hierbij ongetwijfeld de idee van een soeverein Zwitsers volk, hoewel de term ‘soevereiniteit’ in dit verband nergens in de huidige Zwitserse Grondwet voorkomt. Het initiatief bevat de volgende twee bepalingen. In artikel 5 lid 1 BV (voorstel) staat:

‘Grundlage und Schranke staatlichen Handelns ist das Recht. Die Bundesverfassung ist die oberste Rechtsquelle der Schweizerischen Eidgenossenschaft.’

Deze bepaling merkt de Zwitserse Grondwet expliciet aan als enige hoogste rechtsbron. Dat is helderder dan de huidige situatie waarin de normhiërarchie onduidelijk was. In artikel 5 lid 4 BV (voorstel) staat:

‘Bund und Kantone beachten das Völkerrecht. Die Bundesverfassung steht über dem Völkerrecht und geht ihm vor, unter Vorbehalt der zwingenden Bestimmungen des Völkerrechts.’^{20 21 22}

Deze bepaling heeft een tweeslachtig karakter: enerzijds nemen het federale verband en de kantons het volkenrecht in acht, maar niettemin gaat de Zwitserse Grondwet voor. Hierin zit de crux en het meest problematische karakter van het voorstel. Interessant is dat het voorstel ook voorzorg in de situatie als er tegenstrijdigheid tussen de Zwitserse Grondwet en een (ouder) verdrag bestaat:

¹⁹ Zie voor kritiek in een manifest van Zwitserse hoogleraren van juridische faculteiten: https://static.nzz.ch/files/7/3/5/Manifest+Die+Schweiz+ist+ein+Rechtsstaat_1.18676735.pdf (laatste raadpleging: 2 juni 2019).

²⁰ Zie: <https://www.bk.admin.ch/ch/d/pore/vi/vis46ot.html>, (laatste raadpleging: 2 juni 2019).

²¹ In zeker opzicht doet dit voorstel denken aan het initiatief voorstel-Taverne om art. 94 Grondwet te wijzigen in de volgende bepaling: ‘Andere binnen het Koninkrijk geldende wettelijke voorschriften dan de wetten vinden geen toepassing, indien deze toepassing niet verenigbaar is met een ieder verbindende bepalingen van verdragen en van besluiten van volkenrechtelijke organisaties.’ Zie *Kamerstukken II 33359* (R1986). Dit voorstel was in Nederland kansloos; het voorstel kwam niet eens in stemming in eerste lezing en is inmiddels ingetrokken.

²² Op grond van dit voorstel staan enkel ‘zwingenden’ bepalingen van het ‘volkenrecht’ boven de Zwitserse Grondwet. Het gaat om bepalingen die vallen onder het *jus cogens*. Zie: Tschannen 2016, p. 558.

‘Im Fall eines Widerspruchs sorgen sie für eine Anpassung der völkerrechtlichen Verpflichtungen an die Vorgaben der Bundesverfassung, nötigenfalls durch Kündigung der betreffenden völkerrechtlichen Verträge.’²³

Het voorstel draagt dus zelfs op om het internationaal recht aan te passen aan het Zwitserse recht en zo nodig om een verdrag op te zeggen, opdat uitspraken van het Bundesgericht zoals in 2012 tot het verleden zouden gaan behoren.

Om meerdere redenen acht ik het ‘Selbstbestimmungsinitiative’ problematisch. Ten eerste, het initiatief ondermijnt doelbewust de ratio van de subsidiaire mensenrechtenbescherming van het EVRM, zoals omschreven in o.a. *Handyside*.²⁴ Ten tweede, de nieuwe grondwetsbepaling zou (uiteraard) schendingen van het EVRM uitlokken, want de Zwitserse rechter hoeft zich weinig gelegen te laten liggen aan verdragen zoals het EVRM, grondwettelijk gezien althans. Echter, artikel 26 van het Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht stelt dat elk in werking getreden verdrag de partijen verbindt (‘pacta sunt servanda’). Ook met dit beginsel staat de inzet van het initiatief op gespannen voet. Ten derde, de grondwetgever neemt op grond van het initiatief de internationale verdragen in acht (zie: 5 BV (voorstel)). Echter, in een concreet geval kan achteraf wel degelijk blijken dat die grondwetsbepaling strijdig is met een verdrag. Dan geldt weer de voorrang van de Zwitserse Grondwet. Ten vierde blijft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens uiteraard bevoegd om een schending van het EVRM aan te nemen jegens Zwitserland. Met het nieuwe artikel 5 BV of niet. Ten vijfde, bij aanneming van het ‘Selbstbestimmungsinitiative’ zou het overigens nog steeds de vraag zijn hoe de Zwitserse rechter de toetsing precies zou moeten verrichten van (de toepassing van) een verdragsbepaling zoals het EVRM aan de Zwitserse Grondwet. Potentieel kan dat vreemde en lastige juridische vragen opleveren. Bijvoorbeeld: in welke gevallen is (de toepassing van) art. 9 EVRM in strijd met het minarettenverbod en in welke gevallen niet? Ten slotte, het voorstel schrijft voor dat Zwitserland het betreffende verdrag aanpast dan wel intrekt (zie onder: art. 5 lid 4 BV). Het is zeer de vraag of de Zwitserse rechter gelet op het principe van machtscheiding deze eis van het initiatief strikt kan handhaven. Intrekking van een verdrag gaat in Zwitserland soms ook d.m.v. een referendum. Bij aanpassing van het verdrag is bovendien altijd een andere lidstaat (of zijn andere lidstaten) betrokken.

²³ Zie: <https://www.bk.admin.ch/ch/d/pore/vi/vis46ot.html>, (laatste raadpleging: 2 juni 2019).

²⁴ EHRM 7 december 1976, app. no. 5493/72, NJ 1978, 236 (*Handyside t. Verenigd Koninkrijk*), par. 48.

5. Slot

De centrale vraag was hoe het 'Selbstbestimmungsinitiative' de verhouding tussen internationaal recht en nationaal recht vormgeeft en welke problemen dit initiatief bevat. De SVP heeft met dit initiatief geprobeerd om het Zwitserse volk zelfbeschikking te geven ten koste van de (internationale) rechter. Diverse problemen kleven aan het initiatief: het voorstel is tweeslachtig en gaat in tegen de ratio van het EVRM. Bovendien zijn de gevolgen van een dergelijke grondwetsherziening op diverse terreinen ongewis. De intrekking en aanpassing van een verdrag is daarbij niet eenvoudig uitvoerbaar en handhaafbaar.

De dag des oordeels vond pas plaats op 25 november 2018.²⁵ Na een intensieve campagne²⁶ wees twee derde van de Zwitserse bevolking het initiatief van de hand. Alleen in de kantons Schwyz en Tessin (of Ticino) was de overwinning van het 'nee'-kamp slechts gering. Het Zwitserse volk heeft een verstandige keuze gemaakt.

Literatuur

Biaggini 2013

G. Biaggini, 'Switzerland' in: D. Oliver & C. Fusaro (red.), *How Constitutions Change, A Comparative Study*, Oxford: Hart Publishing 2013

Fleiner 2013

T. Fleiner, 'The Case of Switzerland' in: X. Contiades (red.), *Engineering Constitutional Change*, London & New York: Routledge 2013

Schlegel 2018

S. Schlegel, *Eine direkte Demokratie wird in der globalisierten Rechtsordnung erwachsen: Die Schweiz nach der Selbstbestimmungsinitiative*, *VerfBlog*, 2018/12/03

Tschannen 2016

P. Tschannen, *Staatsrecht der Schweizerischen Eidgenossenschaft*. Bern: Stämpfli Verlag 2016

Uzman 2017

J. Uzman, *Enemies of the people? Directe democratie en de rechter*, *Rechtsgeleerd Magazijn THEMIS* 2017-4, p. 199-207

²⁵ De regering (Bundesrat) beval het parlement aan om het voorstel (zonder tegenvoorstel) af te wijzen. De Zwitserse Ständerat (waar de afgevaardigden van de kantons in zitten) adviseerde met 36 stemmen tegen 6 om het voorstel te verwerpen, zonder tegenontwerp. In juni gaf ook de 'Nationalrat' (meer vergelijkbaar met de Tweede Kamer) met 127 tegen 67 stemmen een aanbeveling tot afwijzing.

²⁶ Zelfs lanceerde Amnesty International een campagne in mei 2018.